

МОВАЗНАЎСТВА
LINGUISTICS

УДК 811.161.1'374.822
<https://doi.org/10.29235/2524-2369-2022-67-2-198-205>

Паступіў у рэдакцыю 01.07.2021
Received 01.07.2021

А. В. Губкіна

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь

**ПРЫНЦЫПЫ ЛЕКСІКАГРАФІЧНАГА АПІСАННЯ ГАЛІНОВАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ
Ў ДВУХМОЎНЫМ СЛОЎНІКУ**

Анотацыя. Разглядаюцца розныя аспекты і прынцыпы складання пераходных слоўнікаў спецыяльнай (агаслевай, тэрміналагічнай) лексікі. Абасноўваюцца важнасць і цэласообразнасць тэрміналагічнай і тэрмінаграфічнай дзейнасці ў сучаснай Рэспубліцы Беларусь. Аналізуюцца дыскусійныя пытанні, звязаныя з рознымі падходамі да складання двухязычнага слоўніка, лексічнай і граматычнай прыналежнасцю тэрмінаў. Разглядаецца семантызацыя тэрміналагічных адзінак у пераходным слоўніку, апісваюцца магчымыя сродкі непасрэднай (вербальнай) семантызацыі шляхам выбару адпаведнага эквівалента, а таксама іншыя (дадатковыя) сродкі кантэкстуальнай семантызацыі. Асабліва ўвага ўдзялена ілюстратывнаму матэрыялу як абавязковаму кампаненту слоўнікавага артыкула, апісваюцца розныя спосабы яго прадставлення.

Ключевыя словы: лексікаграфія, тэрмінаграфія, тэрміналогія, лексіка, пераход, эквівалент, семантызацыя, ілюстратывны матэрыял

Для цытавання: Губкіна, А. В. Прынцыпы лексікаграфічнага апісання галіновай тэрміналогіі ў двухмоўным слоўніку / А. В. Губкіна // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 2022. – Т. 67, № 2. – С. 198–205
<https://doi.org/10.29235/2524-2369-2022-67-2-198-205>

Alena V. Gubkina

Belarusian State University, Minsk, Republic of Belarus

**PRINCIPLES OF COMPILING TRANSLATION DICTIONARIES
OF SPECIAL (BRANCH, TERMINOLOGICAL) VOCABULARY**

Abstract. Various aspects and principles for the preparation of translation dictionaries of special (sectoral, terminological) vocabulary are considered. The importance and feasibility of the terminological and terminographic activities in the modern Republic of Belarus are justified. The translation dictionary touches on semanticization issue of terminology single units, describes the possible ways of direct (verbal) semanticization through the selection of the corresponding (equivalent), as well as other (additional) means of contextual semanticization. Particular attention is paid to the illustrative material as a mandatory component of the dictionary article, describes the different ways of presenting it in the dictionary article.

Keywords: lexicography, terminography, terminology, vocabulary, translation, equivalent, semanticization, illustrative material

For citation: Gubkina A. V. Principles of compiling translation dictionaries of special (branch, terminological) vocabulary. *Vestsi Natsyyanal'nai akademii navuk Belarusi. Seriya humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2022, vol. 67, no. 2, pp. 198–205 (in Belarusian). <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2022-67-2-198-205>

Уводзіны. Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства бярэ пачатак у спробах тлумачэння, каментаравання асобных месцаў у старажытных тэкстах. Самыя раннія сляды лексікаграфічнай працы ў Беларусі адносяцца да пачатку XVI ст. Побач з пашырэннем традыцыі тлумачэння незразумелых слоў пры дапамозе глос (грэч. *glōssa* – устарэлае, малазразумелае слова) у канцы XVI ст. пачынаюць з'яўляцца першыя спробы ўкладання невялікіх слоўнікаў, так званых «прыточнікаў»,

або гласарыяў. Сам тэрмін «слоўнік» замяніў больш старажытныя тэрміны «лексіс», «лексікон», «азбукоўнік», «алфавіт».

У наш час лексікаграфія з'яўляецца надзвычай развітым раздзелам мовазнаўства, у межах якога разам з паглыбленнем тэарэтычнага падмурку непарыўна назапашваецца вопыт практычнай дзейнасці і, адпаведна, колькасць і разнастайнасць выдадзеных слоўнікаў. У сваім развіцці лексікаграфія ўзаемадзейнічае з рознымі сферамі чалавечай дзейнасці праз гуманітарныя, тэхнічныя, прыродазнаўчыя навукі і іх тэрмінасістэмы. Так, у сувязі з развіццём кожнай сферы чалавечай дзейнасці на пэўным этапе распрацоўкі любой галіновай тэрміналогіі ўзнікае патрэба сістэматызацыі і фіксацыі тэрмінаў канкрэтнай навукі. У выніку складваецца асобны раздзел мовазнаўства – тэрмінаграфія, якая займаецца тэорыяй і практыкай ўкладання спецыяльных (галіновых тэрміналагічных) слоўнікаў. Разам з тым лексікаграфія і тэрмінаграфія (якую ў пэўнай ступені можна лічыць прыватным выпадкам, адгалінаваннем лексікаграфіі) у адным са сваіх шматлікіх аспектаў сутыкаюцца і ўзаемадзейнічаюць з перакладазнаўствам, паколькі перакладны слоўнік – адзін з відаў лінгвістычных слоўнікаў. Хаця перакладазнаўства аформілася ў самастойны раздзел мовазнаўства толькі ў сярэдзіне XX стагоддзя, сам пераклад як дзейнасць (працэс) і яе вынік вельмі старажытныя, бо па сутнасці лексікаграфія ў пачатку свайго развіцця была практыкай перакладу, паколькі нярэдка глосы з'яўляліся перакладам (або тлумачэннем праз пераклад) слова з адной мовы (на якой створаны тэкст) на іншую (больш зразумелую чытачу). На думку В. П. Беркава, тэорыю двухмоўнай лексікаграфіі можна разглядаць як частку агульнай тэорыі перакладу [1, с. 13].

Мэтай нашага даследавання з'яўляецца апісанне падыходаў і прынцыпаў падачы лексічных адзінак (найперш тэрміналагічных) у слоўніках, аналіз праблемных момантаў лексікаграфічнай (і тэрмінаграфічнай) дзейнасці.

Дасягненне акрэсленай мэты даследавання магчыма праз паступовае вырашэнне канкрэтных задач. Па-першае, пры разглядзе тэрмінаграфіі як пэўнага этапу развіцця лінгвістычнай думкі неабходна акрэсліць яе сувязь з іншымі дысцыплінамі, вызначыць навуковую тэарэтычную базу. Па-другое, важна вызначыць фактары, якія абумоўліваюць актуальнасць і мэтазгоднасць працы па ўкладанні галіновых слоўнікаў спецыяльнай лексікі ў нашай краіне. Па-трэцяе, варта ацаніць наяўныя падыходы пры складанні словаспісу слоўніка, звязаныя як з вызначэннем крыніц фактычнага і ілюстрацыйнага матэрыялу, так і з крытэрыямі адбору лексічных адзінак у слоўнік. Па-чацвёртае, мэтазгодна разгледзець аб'ектыўныя цяжкасці, звязаныя з аналізам семантычнай структуры слова, паколькі філіяцыя лексем у многім прадвызначае трапны падбор эквівалента (эквівалентаў).

Беларуская тэрмінаграфія ў кантэксце лінгвістычных даследаванняў. Нягледзячы на тое, што беларуская лексікаграфія мае даволі доўгую гісторыю, найбольш актыўна яна пачала развівацца ў 1920-я гг. у сувязі з надзённай патрэбай у перакладных слоўніках ва ўмовах распачатай беларусізацыі. У гэты ж перыяд фактычна «нарадзіліся» як раздзелы мовазнаўства беларуская тэрміналогія і беларуская тэрмінаграфія найперш праз практычную патрэбу распрацоўкі беларускай спецыяльнай лексікі і выданне матэрыялаў Навукова-тэрміналагічнай камісіі. Беларуская тэрміналогія і тэрмінаграфія на гэтым этапе свайго развіцця ішлі паралельна, у шчыльнай ўзаемасувязі. Практычная лексікаграфія як дзейнасць па ўкладанні і выданні слоўнікаў агульнаўжывальнай і тэрміналагічнай лексікі яшчэ не мела належнай тэарэтычнай базы і патрэбнага вопыту. Выданне слоўнікаў стала падмуркам і прадметам тэарэтычнага асэнсавання зробленага, аналізам дасягненняў і недахопаў практычнай лексікаграфіі. Лексікаграфічная дзейнасць на гэтым этапе спалучалася з нармалізацыяй тэрміналогіі, выданне слоўнікаў (у тым ліку і тэрміналагічных) паспрыяла фарміраванню беларускай тэрміналогіі. За апошняе стагоддзе, якое мінула з таго часу, многія тэарэтычныя і практычныя пытанні беларускай лексікаграфіі, тэрміналогіі і тэрмінаграфіі былі аб'ектам вывучэння і далейшай распрацоўкі. Складванне і функцыянаванне тэрміналогіі даследавалі Л. А. Антанюк, В. П. Красней, А. Я. Баханькоў, В. П. Лемцюгова, Б. А. Плотнікаў і іншыя навукоўцы. Пытанні і праблемы лексікаграфіі і тэрмінаграфіі асвятляліся ў працах Р. Н. Ключава, В. К. Шчэрбіна, К. П. Любецкай, В. Г. Наталевіч, В. М. Нікалаевай, Т. М. Трухан і іншых даследчыкаў, якія ўлічвалі вопыт вядомых вучоных – Л. У. Шчэрбы, У. В. Вінаградава, А. М. Бабкіна, В. П. Беркава, В. В. Маркоўкіна, Л. В. Капецкага, В. А. Татарынава, Г. П. Мельнікава, С. В. Грынёва-

Грыневіча і іншых. Даследаванні разнастайных праблем перакладу ў працах М. В. Абабуркі, А. С. Аксамітава, І. С. Аляксеевай, Л. С. Бархударова, А. В. Фёдарова, Ю. М. Марчука, А. В. Шыдлоўскага і многіх іншых, безумоўна, спрыялі павышэнню якасці падачы матэрыялу ў перакладных слоўніках.

Актуальнасць тэрмінаграфічнай працы. Разгляд розных тэарэтычных пытанняў лексікаграфіі і тэрмінаграфіі працягваецца і ў наш час, таксама актуальным застаецца выданне перакладных слоўнікаў тэрмінаў і спецыяльнай лексікі розных галін навукі, у прыватнасці, эканомікі, права – тых, якія маюць асаблівую значнасць у паўсядзённым жыцці сучаснага грамадства. Асноўным зместам перакладной (двухмоўнай) лексікаграфіі з’яўляецца апісанне адзінак адной мовы пры дапамозе іншай (іншых). Перакладная лексікаграфія вызначае эквівалентныя адносіны паміж элементамі розных моў. Выданне перакладных (у тым ліку і тэрміналагічных) слоўнікаў у наш час абумоўлена некалькімі фактарамі.

Па-першае, яно знаходзіцца ў рэчышчы вырашэння даўняй праблемы выкарыстання беларускай мовы як дзяржаўнай у розных сферах дзейнасці, паколькі, згодна з артыкулам 4 Закона «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь», «кіраўнікі, іншыя работнікі дзяржаўных органаў і іншых арганізацый павінны (курсіў наш. – А. Г.) валодаць беларускай і рускай мовамі ў аб’ёме, неабходным для выканання імі сваіх службовых абавязкаў» [2]. Ва ўмовах незбалансаванага двухмоўя гэта праблема не страчвае сваёй злабадзённасці ў нашай краіне.

Па-другое, перакладныя слоўнікі садзейнічаюць прадуктыўным міжмоўным зносінам, прафесійным стасункам, пашырэнню кантактаў паміж спецыялістамі, што важна не толькі ў названых раней сферах, але і ў многіх іншых.

Па-трэцяе, двухмоўныя слоўнікі як адзін з відаў вучэбнай літаратуры адыгрываюць значную ролю ў навучанні будучых спецыялістаў розных галін навукі і сфер дзейнасці мове, уменню чытаць і разумець спецыяльную літаратуру. Аналіз моўнай сітуацыі ў сістэме вышэйшай адукацыі ў нашай краіне выкрывае даўнюю праблему і яскрава сведчыць «аб неабходнасці пашырэння беларускай мовы ў сістэме вышэйшай адукацыі з мэтай выхавання грамадзян, якія рэальна валодаюць двума мовамі і могуць карыстацца імі ў сваёй прафесійнай дзейнасці, тым самым забяспечваючы збалансаванае функцыянаванне дзвюх дзяржаўных моў у Рэспубліцы Беларусь» [3, с. 66].

Па-чацвёртае, сістэматызацыя і фіксацыя тэрміналагічнай лексікі ў слоўніку, у тым ліку і перакладным, спрыяе вывучэнню, асваенню і – што вельмі важна – развіццю адпаведнай галіны ведаў, а гэта немагчыма без авалодвання спецыяльнай лексікай пэўнай сферы: «Сучаснае тэрміназнаўства зыходзіць з таго, што стан тэрміналогіі ўплывае на тэмпы развіцця навукі, што даказваецца шматлікімі гістарычнымі фактамі, якія сведчаць пра тое, што ўдалыя тэрміны могуць спрыяць паскарэнню развіцця навукі, а няўдалыя – тармазіць развіццё навуковых ведаў» [4, с. 52].

Па-пятае, перакладныя слоўнікі служаць мэтам навуковага даследавання мовы, з дапамогай і на падставе галіновых слоўнікаў лінгвісты вывучаюць адпаведныя тэрмінасістэмы. І тут варта адзначыць наяўнасць перашкоды: «Развіццё беларускай тэрміналогіі (яе недастатковая ўпарадкаванасць і распрацаванасць у шматлікіх сферах ведаў) не адпавядае сучаснаму стану беларускай навукі і значна адстае ад узроўню вырашэння гэтай праблемы ў іншых краінах» [5, с. 54]. Нельга не пагадзіцца з В. П. Краснеем, на думку якога, «моўныя праблемы, звязаныя з упарадкаваннем беларускай тэрміналогіі, караняцца ў працяглым бездзяржаўным існаванні беларускай мовы, яе сацыяльна нераўнапраўным функцыянаванні ў ценю рускай мовы, калі шматлікія тэрміны запазычваліся з рускай мовы ці ствараліся шляхам іх перакладу або калькавання» [6, с. 199]. На жаль, названая акалічнасць не пераадолена і ў наш час, нягледзячы на дзяржаўны статус беларускай мовы ў Рэспубліцы Беларусь. У пачатку 1990-х гг. В. К. Шчэрбін адзначаў, што поспех у вырашэнні пытання распрацоўкі і нармалізацыі беларускай навуковай тэрміналогіі «ў значнай ступені залежыць ад колькасці і якасці ствараемых сёння тэрміналагічных слоўнікаў» [7, с. 49]. Але ж час паказаў, што без пераасэнсавання стаўлення дзяржавы і грамадства да беларускай мовы намаганняў лексікаграфіі недастаткова.

Па-шостае, у кожным слоўніку захоўваецца моўная нацыянальная традыцыя, у ім адлюстроўваецца, фіксуецца развіццё самой нацыі, яе духоўнага і культурнага стану, грамадскага ладу, навукі на канкрэтным гістарычным этапе. У самым пачатку 1990-х гг., калі пачынаўся непрацяглы

чарговы перыяд беларусізацыі, Ніл Гілевіч – тагачасны старшыня Таварыства беларускай мовы – са спадзяваннем на рэальны ўздым беларускай мовы і культуры пісаў: «Уклад у распрацоўку ўласнай беларускай навуковай тэрміналогіі паслужыць вялікай справе адраджэння нашай нацыянальнай культуры, справе дзяржаўнага ўзвышэння нашай любай Бацькаўшчыны – Беларусі» [8, с. 7].

З улікам адзначанага можна канкрэтызаваць універсальныя функцыі перакладнога слоўніка. Даведчая функцыя слоўніка дае магчымасць хутка вырашыць камунікатыўную задачу, засвоіць новае слова, павялічыць лексічны запас, палепшыць валоданне мовай і г. д. Вучэбная функцыя дапаўняе даведчаную: праз наяўнасць у слоўніку рознабаковай інфармацыі пра слова (граматычныя і стылістычныя паметы, ілюстрацыйны матэрыял і г. д.) слоўнік вучыць мэтазгоднаму і трапнаму выкарыстанню слова ў маўленні. Дзякуючы нарматыўнай функцыі слоўнік сцвярджае літаратурную норму, «задае стандарт ужывання слова» [9, с. 117], паколькі ён непасрэдна звязаны з выпрацоўкай літаратурнай нормы мовы ў кожную эпоху. Функцыя сістэматызацыі арганізуе і структурыруе ўсю тэрмінасістэму.

Складанне словаспісу тэрміналагічнага слоўніка. Айчынная і замежная лексікаграфія назапасіла сур’ёзны вопыт тэарэтычнай і практычнай дзейнасці, дзякуючы якому якасць выданняў удасканалваецца ў адпаведнасці з патрабаваннямі часу, развіццём грамадства і пэўных галін навукі, калі размова ідзе пра тэрмінаграфію. Адною з важных задач пры ўкладанні перакладнога слоўніка з’яўляецца адбор для яго спецыяльнай лексікі – складанне словаспісу. У навуковай літаратуры неаднаразова адзначалася, што пытанне ахопу спецыяльнай лексікі звычайнымі, у тым ліку і перакладнымі слоўнікамі, належыць да найскладанейшых праблем практычнай лексікаграфіі [1, с. 62].

Прапанаваныя навукоўцамі падыходы да яе вырашэння маюць свае станоўчыя і адмоўныя бакі. Адзін са шляхоў, калі крытэрыем аднясення слова да агульнаўжывальнай або спецыяльнай лексікі з’яўляецца дасведчанасць і кампетэнтнасць (агульная і/або спецыяльная) лексікаграфа, у значнай ступені суб’ектыўны, паколькі індывідуальнасць укладальніка, жыццёвы вопыт набываюць асаблівае значэнне. Іншы падыход, калі крытэрыем агульнаўжывальнасці пры адборы слоў з’яўляецца зафіксаванасць іх у школьных падручніках, таксама немэтазгодны па шэрагу прычын. Па-першае, згаданне вузкаспецыяльных тэрмінаў у табліцах, ілюстрацыях, задачах не пераводзіць тэрміны ў катэгорыю агульнаўжывальных слоў. Па-другое, праграмы навучання розных гадоў могуць істотна адрознівацца, як і праграмы ў розных краінах. Недастаткова эфектыўным крытэрыем агульнаўжывальнасці тэрміна лічыцца і зафіксаванасць яго ў навукова-папулярнай літаратуры, таму што а) у ёй можа сустракацца вялікая колькасць вузкаспецыяльных слоў; б) яна неаднародная, разлічаная на чытачоў з розным узроўнем як агульных, так і спецыяльных ведаў. Такім чынам, універсальных, надзейных, аб’ектыўных крытэрыяў адбору лексікі для агульнаўжывальных і галіновых слоўнікаў не існуе, а суб’ектыўны падыход дае ненадзейныя вынікі [1, с. 67].

Вырашэннем праблемы адбору лексічных адзінак у слоўнік можа быць выпрацоўка якасных параметраў словаспісу з арыентацыяй на ўмоўнага сярэдняга носьбіта мовы. Напрыклад, В. П. Беркаў вызначае яго як дарослага чалавека з поўнай сярэдняй адукацыяй, які мае дастатковы чытацкі вопыт мастацкай, навукова-папулярнай і палітычнай літаратуры, добра знаёмы з асноўнымі відамі практычнай дзейнасці ў грамадстве і кантактуе з рознымі сацыяльнымі групамі дадзенага моўнага калектыву [1, с. 68].

Нельга не ўлічваць канкрэтныя мэты стварэння слоўніка, мэтавую аўдыторыю патэнцыяльных карыстальнікаў, аб’ём выдання і іншыя фактары. Пры ўкладанні слоўнікаў спецыяльнай лексікі важна вытрымаць тэматычны (галіновы) прынцып адбору лексікі, а таксама поўна ахапіць тэрміналогію пэўнай сферы з улікам, з аднаго боку, актыўнасці (частаты выкарыстання) лексікі, з другога – узроўню развіцця пэўнай галіны і апошніх дасягненняў у ёй. Пры гэтым праблема адбору спецыяльнай лексікі ўскладняецца ў тых выпадках, калі тэрміналогія яшчэ не выпрацавана, не ўпарадкавана [1, с. 69]. Гэта праблема, як ужо адзначалася, у неаднолькавай ступені актуальная для розных тэрмінасістэм беларускай мовы.

На яшчэ адзін немалаважны момант практычнай тэрміналагічнай і тэрмінаграфічнай працы звяртае ўвагу В. П. Красней – гэта філалагічная і прафесійная (галіновая) падрыхтоўка аўтараў-складальнікаў слоўнікаў. Негатыўна на якасці галіновых тэрміналагічных слоўнікаў адбіваецца адсутнасць філалагічнай падрыхтоўкі складальнікаў, калі яны займаюцца толькі тэрміналагіч-

нымі праблемамі сваёй навуковай галіны. Такая сітуацыя мае месца ва ўмовах адсутнасці належнай каардынацыі тэрмінатворчай і тэрмінаграфічнай дзейнасці, калі яна не набывае характару планамернай паўсядзённай навуковай працы [10, с. 116]. Таму сумесная дзейнасць галіновых спецыялістаў і лінгвістаў (як гэта было ў 1920-я гг.) бачыцца адным са спрыяльных фактараў паспяховай і якаснай тэрмінаграфічнай працы.

У якасці крыніц матэрыялу па адборы спецыяльнай лексікі ў слоўнік, на думку даследчыкаў, мэтазгодна выкарыстоўваць тэксты па спецыяльнасці, якія могуць быць узяты з галіновай вучэбнай літаратуры, перыядычных выданняў і г. д., а таксама аднамоўныя і двухмоўныя слоўнікі адпаведнага профілю [9, с. 118].

Дыскусійным застаецца пытанне пра ўключэнне ў тэрміналагічны слоўнік адзінак розных часцін мовы. Не ўсе даследчыкі пагаджаюцца з распаўсюджаным меркаваннем, што тэрмінам можа быць толькі назоўнік або словазлучэнне з апорным кампанентам, выражаным назоўнікам. Існуе слушны альтэрнатыўны погляд, згодна з якім навуковае паняцце можа быць прадстаўлена словамі розных часцін мовы, калі яны маюць адну і тую ж каранёвую марфему [11, с. 75]. Па словах Л. А. Антанюк, лічыць назоўнікі адзінымі лексіка-граматычнымі сродкамі тэрміналогіі нельга па дзвюх прычынах. Па-першае, «намінацыя з'яўляецца носбітам хоць і найбольш значных, але не выключна ўсіх зместаў у пазнанні рэчаіснасці»; па-другое, назоўнік не з'яўляецца «вычарпальным сродкам перадачы ўсіх прымет якасці, дзеяння, акалічнасці, якія змешчаны ў некаторых навуковых паняццях» [12, с. 63]. Іншымі словамі, навакольнае асяроддзе не толькі апрадмечваецца; якасці, уласцівасці, стан, дзеянні таксама могуць уключацца ў навуковае асэнсаванне ў выглядзе адпаведных часцін мовы.

Семантызацыя лексічных адзінак. Надзвычай важнай і складанай з'яўляецца праблема семантызацыі рэестравых адзінак слоўніка, пад якой у лексікаграфіі прынята разумець «поўнае раскрыццё зместу (у тым ліку канатацыі, стыль, граматычныя значэнні, спалучальнасць, каларыт і г. д.), а не адну толькі голую семантыку зыходнай адзінкі» [13, с. 76]. У перакладным слоўніку семантызацыя ўскладняецца тым, што неабходна як мага больш шчыльна і дакладна дастасаваць адну да адной сістэмы дзвюх моў. Як вядома, усе мовы тоесныя ў плане зместу, што абумоўлена агульнасцю свету, але адрозніваюцца ў плане выражэння, формай перадачы зместу. Гэта несупадзенне тым большае і маштабнае, чым меншая ступень блізкасці, роднасці паміж мовамі. Нават паміж блізкароднаснымі мовамі (напрыклад, беларускай і рускай) ёсць істотныя лексічныя, семантычныя, стылістычныя, граматычныя і іншыя адрозненні і несупадзенні. І таму для перакладной лексікаграфіі «асноўнымі з'яўляюцца пытанні дакладнасці ўстанаўлення значэння слова зыходнай мовы і паўнацэннасці эквівалента як перакладу» [14, с. 4].

У перакладным слоўніку семантызацыя рэестравай (зыходнай) адзінкі адбываецца сродкамі перакладу шляхам падбору эквівалента, які аб'ектыўна можа быць «поўным» або «частковым», «абсалютным» або «адносным», што адразу выкрывае патэнцыяльныя цяжкасці пры падборы тоеснай рэестравому (загалоначнаму) слову адзінкі. Некаторыя лінгвісты лічаць немагчымым пераклад як сродак перадачы (узнаўлення) на іншай мове чужога слова. У артыкуле С. І. Влахава падаюцца катэгарычныя выказванні лінгвістаў аб адсутнасці дакладных адпаведнікаў паміж суадноснымі словамі розных моў. Напрыклад, Л. У. Шчэрба адзначаў, што «перакладныя слоўнікі не даюць сапраўднага ведання замежных слоў, а толькі дапамагаюць здагадацца аб іх сэнсе ў кантэксце» [13, с. 77]. Думаецца, што такія меркаванні ў пэўнай ступені справядлівыя ў дачыненні да мастацкага перакладу. Усё ж перакладчыцкая, лексікаграфічная і тэрмінаграфічная практыка засведчыла сваю жыццядзейнасць і эфектыўнасць. Пошук адпаведніка (адпаведнікаў) больш праблематычны пры складанай семантычнай структуры слова. Увогуле, філіяцыя лексем (падзел слова на значэнні) лічыцца адной з асноўных праблем перакладной лексікаграфіі.

Пры перакладзе адназначных і неаманімічных тэрмінаў цяжкасцей па зразумелых прычынах звычайна не ўзнікае. Іншая справа – адзінкі мнагазначныя і аманімічныя. У тэрміназнаўстве з'ява полісеміі «мае характар, які адрознівае яе ад полісеміі ў агульнаўжывальнай лексіцы» [4, с. 62].

Традыцыйна лічылася, што па прычыне ўласцівай тэрмінам дакладнай абмежаванасці і строгай вызначанасці значэнні тэрмінаў, калі адна лексічная форма выкарыстоўваецца для абазначэння некалькіх паняццяў, выразна адасабляюцца. І гэта было падствай фактычна адмаўляць наяўнасць

полісеміі ў тэрміналогіі, прызнаючы аманімію. Сучаснае тэрміназнаўства прымае наяўнасць ў галіновых тэрміналогіях і аманіміі, і полісеміі, агульнасцю якіх з'яўляецца выкарыстанне адной лексічнай формы для называння некалькіх розных паняццяў [4, с. 57]. Гэтаму паспрыяла вывучэнне полісеміі, якое пашырыла ўяўленне пра яе: былі размежаваны паняцці мнагазначнасці як уласцівасці і мнагазначнасці як з'явы, паколькі яны розныя з пункта погляду філасофіі і логікі. Для размежавання гэтых катэгорый лічыцца магчымым замацаваць тэрмін «полісемія» за адпаведнай з'явай, а тэрмін «мнагазначнасць», або «полісемічнасць» – за ўласцівасцю [4, с. 54]. Як адзначаюць аўтары, «у 2011 г. на чарговай канферэнцыі, арганізаванай Тэхнічным камітэтам «Тэрміналогія» Расійскай Федэрацыі было прынята рашэнне лічыць у тэрміналогіі перанос наймення працэсаў на іх вынік аманіміяй, паколькі працэсы і іх вынікі належаць розным анталагічным і лагічным катэгорыям» [4, с. 57]. Ёсць меркаванне, што працэс развіцця чалавечых ведаў і эвалюцыі мыслення чалавека адбываецца ў напрамку пазбаўлення ад полісеміі, паколькі ў працэсе пазнання з'яўляюцца новыя ўяўленні аб навакольным асяроддзі і, адпаведна, новыя назвы для гэтых уяўленняў [4, с. 61].

Пры ўкладанні галіновага слоўніка асаблівай увагі патрабуе такі від полісеміі, як кансубстанцыянальнасць – наяўнасць у адной лексічнай формы лексічнага і тэрміналагічнага значэння, калі адна і тая ж лексема можа выкарыстоўвацца і ў якасці кампанента агульнаўжывальнай лексікі, і ў якасці тэрміна. Такім чынам, у адной форме выражэння могуць супадаць тэрмін, протатэрмін (прамежкавая форма паміж звычайным словам і тэрмінам) і агульнаўжывальная лексема [4, с. 57]. Нельга не ўлічыць і іншыя падыходы і дасягненні ў тэрміназнаўстве, напрыклад, разгалінаваную класіфікацыю адзінак спецыяльнай лексікі, у якую ўключаюцца номены, прафесіяналізмы, прафесійныя аргатызмы, або прафесійныя жарганізмы, прадтэрміны і квазітэрміны, тэрміноіды, прататэрміны [15, с. 951]. Як негатыўную з'яву варта разглядаць і штучную полісемію, паколькі яна можа быць прычынай лішніх і памылковых перакладаў, якія сустракаюцца амаль ва ўсіх перакладных слоўніках [4, с. 60]. Усё гэта прымушае аўтараў-складальнікаў слоўнікаў удумліва падыходзіць да аналізу семантычнай структуры слова. Надзвычай важна дакладна вызначыць аб'ём значэння загаловачнага (рээстравага) слова, каб правільна распрацаваць яго сэнсавую будову. Ад гэтага ў многім залежыць поспех у падборы трапнага(ых) адпаведніка(аў), ці эквівалента(аў).

Перакладныя слоўнікі задзейнічаюць і іншыя (дадатковыя) сродкі семантызацыі – выкарыстанне сіноніма эквівалента, сціслыя тлумачэнні (падаюцца курсівам у дужках), паметы, каментары, ілюстрацыйны матэрыял і інш. Такім чынам, у перакладным слоўніку рэалізуюцца два ўзроўні перакладу: слоўны ў выглядзе эквівалента і кантэкстуальны, які дэманструе жыццё слова ў маўленні. У тэрміналагічных слоўніках, у адрозненне ад слоўнікаў агульнаўжывальнай лексікі, абодва гэтыя ўзроўні перакладу збліжаны, што абумоўлена характэрнымі рысамі тэрміна як адзінкі спецыяльнай лексікі (наяўнасць дэфініцыі, імкненне да адназначнасці, стылістычная зафіксаванасць, адсутнасць эмацыянальна-экспрэсіўнай канатацыі). Паколькі ў ідэале кожны тэрмін павінен «вызначацца інтэлектуальнай чысцінёй», то варыянтнасць у тэрміналогіі лічыцца збытковай і непажаданай [6, с. 199].

Асобна спынімся на такім дадатковым сродку семантызацыі, як ілюстрацыйны матэрыял. У грунтоўна распрацаваным лексікаграфічным выданні, у тым ліку і перакладнага характару, ілюстрацыйны матэрыял з'яўляецца важным кампанентам структуры слоўнікавага артыкула: «Слоўнікі без ілюстрацыйнага матэрыялу аказваюцца ў пэўнай ступені абмежаванымі, у некаторых выпадках нават прыводзяць да блытаніны ва ўжыванні тых ці іншых тэрмінаў» [14, с. 4]. Ілюстрацыйны матэрыял (асабліва тэрміналагічнага слоўніка) павінен не толькі паказваць, як уключаць у маўленне лексічныя адзінкі, але і адлюстроўваць істотныя ўласцівасці навуковага паняцця, увасобленага ў рээстравай (загаловачнай) адзінцы. Такім чынам, ілюстрацыйны матэрыял выконвае некалькі функцый: 1) функцыю дакументавання, паколькі сведчыць пра наяўнасць у мове пэўнай адзінкі, пацвярджае яе наяўнасць; 2) уласна функцыю ілюстравання, дзякуючы якой акрэсліваецца і вызначаецца месца слова ў жывым маўленні; 3) функцыю семантызацыі як частку агульнай функцыі семантызацыі ўсяго слоўнікавага артыкула слоўніка. Ілюстрацыйны матэрыял у перакладным слоўніку важны і неабходны, паколькі ў спалучэнні з іншымі словамі (асабліва ў клішыраваных, устойлівых выразях) «словы набываюць крыху іншае значэнне або перакладаюцца зусім іншымі словамі» [16, с. 103].

У якасці крыніцы ілюстрацыйнага матэрыялу тэрміналагічных слоўнікаў мэтазгодна выкарыстоўваць найперш вучэбную літаратуру па спецыяльнасці. Ілюстраванне адзінак перакладу (апісання) можа адбывацца шляхам цытавання, пры якім падаюцца фрагменты з надрукаваных твораў (у тым ліку навуковых). Цытаванне як спосаб ілюстравання перш за ўсё характэрна для вялікіх слоўнікаў акадэмічнага тыпу і выкарыстоўваецца пераважна з мэтай задакументаваць прыналежнасць і ўжыванне канкрэтнай адзінкі ў мове. Пры такім спосабе ілюстравання, як экзэмпліфікацыя (англ. *exemplification* – прыклад, ілюстрацыя) частка звязанага тэксту, у якім слова змешчана ў найбольш характэрнае для яго маўленчае асяроддзе, ствараецца самім укладальнікам слоўніка. Могуць выкарыстоўвацца і так званыя «схаваныя прыклады», калі ў дужках пасля эквівалента падаюцца словы-падказкі, своеасаблівыя шаблоны, па якіх чытач (карыстальнік) сам можа пабудаваць ілюстрацыйны прыклад [13, с. 76]. Вельмі пажадана, каб ілюстрацыйны матэрыял з’яўляўся кампанентам структуры слоўнікавых артыкулаў перакладных слоўнікаў любога памеру. Ілюстраванне прыкладамі варта ўсе словы ў любых відах слоўнікаў. Нават тэрміны пры іх пераважнай адназначнасці «атрымліваюць у кантэксце больш дакладныя, выразныя рысы, нягледзячы на тое, што значэнне ўжо выражана эквівалентам» [13, с. 78]. У слоўніках агульнаўжывальнай лексікі пажадана змяшчаць некалькі кантэкстаў для ілюстрацыі. Галоўным патрабаваннем да лексікаграфічных ілюстрацый з’яўляюцца іх лаканічнасць і дакладнасць [17, с. 36].

Высновы. Такім чынам, складанне перакладнога слоўніка – шматаспектная дзейнасць, якая павінна ўлічваць не толькі ўласна лексікаграфічныя дасягненні, але і ўзровень развіцця сумежных дысцыплін, распрацоўку адпаведных тэрмінасістэм. Найбольшай увагі пры складанні слоўніка спецыяльнай лексікі патрабуюць такія аспекты, як падбор тэкставых крыніц для складання словаспісу і падбор ілюстрацыйнага матэрыялу, адбор рэестравых (загалоначных) адзінак, аналіз семантычнай структуры слова і абумоўлены ёй падбор эквівалента (эквівалентаў), выкарыстанне дадатковых сродкаў семантызацыі. Перспектывы развіцця двухмоўнай лексікаграфіі і тэрмінаграфіі беларускай мовы бачацца ў стварэнні якаснай прадукцыі, якая будзе запатрабавана шырокім колам спажывцоў, у тым ліку спецыялістамі розных галін навукі.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Берков, В. П. Вопросы двуязычной лексикографии / В. П. Берков. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1973. – 191 с.
2. Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь : Закон Рэсп. Беларусь, 26 студз. 1990 г., № 3094–XI : у рэд. Закона Рэсп. Беларусь ад 13.07.1998 г. № 187–3 // Нац. рэстр прававых актаў Рэсп. Беларусь. – 2001. – 15 сак. – № 2/268.
3. Лянкевіч, А. У. Моўная сітуацыя ў сістэме вышэйшай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь (на матэрыяле статыстычных даных / А. У. Лянкевіч // Беларуская мова: тэорыя і практыка : зб. арт. / рэдкал.: М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск, 2016. – С. 62–66.
4. Грынёв-Гриневиц, С. В. Полисемия в общеупотребительной и специальной лексике / С. В. Грынёв-Гриневиц, Э. А. Сорокина // Вестн. Моск. гос. обл. ун-та. Сер.: Лингвистика. – 2015. – № 4. – С. 51–64. <https://doi.org/10.18384/2310-712X-2015-4-51-64>
5. Любецкая, К. П. Тэрмінаграфічны пераклад як спосаб выпрацоўкі беларускай спецыяльнай лексікі / К. П. Любецкая // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / Беларус. дзярж. ун-т, каф. сучас. беларус. мовы. – Мінск, 2011. – Вып. 10. – С. 54–56.
6. Красней, В. П. Да пытання тэрміналагічнай нормы / В. П. Красней // Беларуская тэрміналогія : зб. арт. / В. П. Красней ; навук. рэд. М. Р. Прыгодзіч. – Мінск, 2011. – С. 198–200.
7. Шчэрбін, В. К. Роля тэрміналагічных слоўнікаў у працэсе нармалізацыі беларускай навуковай тэрміналогіі / В. К. Шчэрбін // Пытанні нармалізацыі беларускай навуковай тэрміналогіі : матэрыялы рэсп. навук. канф. / Гомел. дзярж. ун-т ; рэдкал.: Д. Паўлавец (гал. рэд.) [і інш.]. – Гомель, 1994. – С. 49–50.
8. Сяржаніна, Г. Грыбы: Аксаміцэты, Базідыяміцэты (гастэраміцэты, гетэрабазыяміцэты) / Г. Сяржаніна. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 54 с. – (Беларуская навуковая тэрміналогія. Біялогія ; вып. 1).
9. Наталевіч, В. Г. Мадэляванне вучэбнага перакладнога слоўніка па эканоміцы / В. Г. Наталевіч // Весн. Беларус. дзярж. экан. ун-та. – 2016. – № 3. – С. 115–123.
10. Красней, В. П. Некаторыя праблемы сучаснага беларускага тэрміназнаўства і тэрмінаграфіі / В. П. Красней // Беларуская тэрміналогія : зб. арт. / В. П. Красней ; навук. рэд. М. Р. Прыгодзіч. – Мінск, 2011. – С. 115–117.
11. Морковкин, В. В. О возможном типе активного словаря для нефилологов / В. В. Морковкин, М. Б. Стефанова, Л. М. Торшина // Рус. яз. за рубежом. – 1981. – № 1 (69). – С. 74–79.
12. Антанюк, Л. А. Беларуская навуковая тэрміналогія: фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструаванне, функцыянаванне / Л. А. Антанюк. – Мінск : Навука і тэхніка, 1987. – 240 с.
13. Влахов, С. И. Участие иллюстративного материала в семантизации исходной словарной единицы / С. И. Влахов // BudaLEX '88 proceedings : papers from the 3rd Intern. EURALEX Congr., Budapest, 4–9 Sept. 1988 / ed.: J. Zsigány, T. Magay. – Budapest, 1988. – P. 75–81.

14. Нікалаева, В. М. Двухмоўная лексікаграфія: праблемы складання руска-беларускіх слоўнікаў / В. М. Нікалаева, Т. М. Трухан // Беларус. лінгвістыка. – 2011. – Вып. 67. – С. 3–14.
15. Хакімова, Г. Г. Развитие терминологии как отдельной дисциплины и ее статус в современном языкознании / Г. Г. Хакімова // Вестн. Башк. ун-та. – 2012. – Т. 17, № 2. – С. 950–954.
16. Цыренов, Б. Д. Научная проблематика ранней бурятской переводной лексикографии [Электронный ресурс] / Б. Д. Цыренов // Tehlikedeki Diller Dergisi. – 2018. – № 8 (12). – Режим доступа: <https://paperity.org/p/192635831/nauchnaia-problematika-rannei-buriatskoi-perevodnoi-leksikografii>. – Дата доступа: 01.06.2021.
17. Дубичинский, В. В. Теоретическая и практическая лексикография / В. В. Дубичинский. – Wien : Wiener slawistischer Almanach ; Харьков : Харьк. лексикограф. о-во, 1998. – 156 с. – (Wiener slawistischer Almanach ; S.-Bd. 45).

References

1. Berkov V. P. *Questions of bilingual lexicography*. Leningrad, Publishing House of the Leningrad University, 1973. 191 p. (in Russian).
2. On languages in the Republic of Belarus: Law of the Republic of Belarus, January 26, 1990, no. 3094 – XI: ed. of the Law of the Republic of Belarus from 13.07.1998, no. 187–Z. *Natsyyanal'ny reestr pravavykh aktau Respubliki Belarus'* [National Register of Legal Acts of the Republic of Belarus], 2015, March 15, no. 2/268 (in Belarusian).
3. Lyankevich A. U. The language situation in the system of higher education in the Republic of Belarus. *Belaruskae slova: teoryya i praktyka: zbornik artykulau* [Belarusian word: theory and practice: collection of art]. Minsk, 2016, pp. 62–66 (in Belarusian).
4. Griniewicz (Grinev) S. V., Sorokina E. A. Polysemy in general and special vocabulary. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya: Lingvistika = Bulletin of the Moscow Region State University. Series: Linguistics*. 2015, no. 4, pp. 51–64 (in Russian). <https://doi.org/10.18384/2310-712X-2015-4-51-64>
5. Lyubetskaya K. P. Terminographic translation as a way of developing Belarusian special vocabulary. *Pratsy kafedry suchasнай belaruskaj movy* [Proceedings of the Department of Modern Belarusian Language]. Minsk, 2011, iss. 10, pp. 54–56 (in Belarusian).
6. Krasnei V. P. On the issue of terminological norms. *Belaruskaya terminalogiya: zbornik artykulau* [Belarusian terminology: collection of art]. Minsk, 2011, pp. 198–200 (in Belarusian).
7. Shcherbin V. K. The role of terminological dictionaries in the process of normalization of Belarusian scientific terminology. *Pytanni narmalizatsyi belaruskaj navukovaj terminalogii: materyyaly respublikanskaj navukovaj kanferentsyi* [Issues of normalization of Belarusian scientific terminology: materials of the republic of sciences conference]. Gomel, 1994, pp. 49–50 (in Belarusian).
8. Syarzhaniina G. *Mushrooms: Barhacetes, Basidiomycetes (gasteromycetes, heterobasidiomycetes). Belarusian scientific terminology. Biology. Issue 1*. Minsk, Navuka i technika Publ., 1991. 54 p. (in Belarusian).
9. Natalevich V. G. Modeling student's bilingual dictionary of economics. *Vesnik Belaruskaga dzyarzhavnaga ekanamichnaga universiteta* [Bulletin of the Belarusian State Economic University], 2016, no. 3, pp. 115–123 (in Belarusian).
10. Krasnei V. P. Some problems of modern Belarusian terminology and terminography. *Belaruskaya terminalogiya: zbornik artykulau* [Belarusian terminology: collection of art]. Minsk, 2011, pp. 115–117 (in Belarusian).
11. Morkovkin V. V., Stefanova M. B., Torshina L. M. About a possible type of active dictionary for non-philologists. *Russkii yazyk za rubezhom = Russian Language Abroad*, 1981, no. 1 (69), pp. 74–79 (in Russian).
12. Antanyuk L. A. *Belarusian scientific terminology: formation, structure, ordering, construction, functioning*. Minsk, Navuka i technika Publ., 1987. 240 p. (in Belarusian).
13. Vlakhov S. I. Participation of illustrative material in the semantisation of the original dictionary unit. *BudaLEX '88 proceedings: papers from the 3rd International EURALEX congress, Budapest, 4–9 September 1988*. Budapest, 1988, pp. 75–81 (in Russian).
14. Nikalaeva V. M., Trukhan T. M. Bilingual lexicography: problems of compiling Russian-Belarusian dictionaries. *Belaruskaya lingvistika* [Belarusian Linguistics], 2011, iss. 67, pp. 3–14 (in Belarusian).
15. Khakimova G. G. Development of terminology theory of as a separate discipline and its status in modern linguistics. *Vestnik Bashkirskogo universiteta*, 2012, vol. 17, no. 2, pp. 950–954 (in Russian).
16. Tsyrenov B. D. Scientific problems early Buryat transfer lexicography. *Tehlikedeki Diller Dergisi = Journal of Endangered Languages*, 2018, no. 8 (12). Available at: <https://paperity.org/p/192635831/nauchnaia-problematika-rannei-buriatskoi-perevodnoi-leksikografii> (accessed 01.06.2021) (in Russian).
17. Dubichinsky V. V. *Theoretical and practical lexicography*. Wien, Wiener slawistischer Almanach; Kharkov, Kharkov Lexicographic Society, 1998. 156 p. (in Russian).

Информация об авторе

Губкина Елена Васильевна – кандидат филологических наук, доцент. Белорусский государственный университет (пр. Независимости, 4, 220030, Минск, Республика Беларусь). E-mail: palvas@tut.by

Information about the author

Elena V. Gubkina – Ph. D. (Philol.), Associate Professor. Belarusian State University (4 Nezavisimosti Ave., Minsk 220030, Belarus). E-mail: palvas@tut.by